

ANU KLEBER: TURNERK AČ. STA 52
2001. Praha: 2001

Kapitola 2 Problémy sociálního státu

právo na (přiměřenou) práci, a dále vyjadřovala přesvědčení, podle něhož sociální práva nejsou naplněna, pokud mají podobu státem organizované charity pro chudé, kteří jsou přitom chápáni jako společensky méněcenní a druhořadí.

Za přirozenou součást sociálních práv považoval T. H. Marshall právo na práci, jímž rozuměl nárok každého občana vykonávat ziskovou činnost či zaměstnání podle své vlastní volby, podmíněné pouze požadavkem na odpovědné kvalifikaci. Rovněž sociální práva obecně mají být určena všem, tedy zdaleka nejen těm, kdo jsou v důsledku stáří či nemoci neschopni „pokračovat v boji, kdo tento boj o obživu vzdávají a volají po milosti“. Taková reziduální sociální ochrana nemá, podle Marshalla, nic společného s postavením skutečných občanů.

Marshall tedy přichází již koncem čtyřicátých let 20. století s ideálem poměně velkoryse rozvinutého (a neustále rozšiřovaného) sociálního státu. Nejde mu přitom zdaleka jen o zboží a služby, které tento stát mezi obyvatelstvo přerozděluje. Mnohem důležitější je pro něj nový duch jednoty celé společnosti, který je s tímto přerozdělováním spojen. Vyrovnávání podmínek mezi úspěšnými a neúspěšnými, mezi zdravými a nemocnými, mezi zaměstnanými a lidmi bez práce, mezi starými a ekonomicky aktivními, mezi ženatými a svobodnými, to vše přispívá ke všeobecné redukci rizik a nejistoty a k pocitu vzájemnosti, který je podstatným obohacením civilizovaného života.

Podle T. H. Marshalla vytváří přiznání této třetí vrstvy práv všem občanům zcela novou situaci v oblasti sociálního rozvrstvení národa. I když nevede ke stírání existujících třídních rozdílů daných růzností příjmů z ekonomické aktivity, zatlačuje do pozadí jejich význam. Z hlediska nové formy vlastnictví v podobě sociálních práv jsou si všichni občané zcela rovni, tvoří jedinou třídu a rovnost tohoto statusu je významnější než přetrvávající příjmové nerovnosti, které dříve vytvářely a reprodukovaly třídní polaritu.

Moderní sociální práva tak plynuleji podřízení tržních mechanismů a tržních cen sociální spravedlnosti. Význam tržně vyjednávaných kontraktů, které společnost rozděluje, je podřízen této nové formě vlastnictví, jež společnost naopak sjednocuje.

Sociální stát byl do své dnešní podoby ustaven počátkem druhé poloviny 20. století, tedy v době, kdy svého vrcholu dosahovala moderní industriální společnost. Úvah o jeho krizi naopak výrazně přibývá zhruba od poloviny sedmdesátých let, tedy právě v době, kdy se objevují první teorie o doznívání průmyslové společnosti a o nástupu společnosti postindustriální.¹²

Souběž. přechodu k postindustriální společnosti a krize sociálního státu není náhodný. Hlavním podnětem k úvahám o nástupu postindustriálního řádu byl prudký nárůst procenta populace zaměstnané v sektoru služeb a neméně razantní úbytek pracujících v průmyslu. Poválečný sociální stát byl naopak budován na předpokladu, že v ekonomice bude i nadále převládat průmysl se silnou poptávkou po ne příliš kvalifikované mužské pracovní síle, schopné uživit rodinu včetně manželky, jež zůstává po sňatku a narození dítěte zpravidla již trvale v domácnosti.

Přechod k postindustriální společnosti byl doprovázen podobně výraznou vlnou odchodu pracovní síly z průmyslu, jako byl vznik společnosti průmyslové doprovázen masovým odchodem ze zemědělství, jenž v řadě zemí vrcholil v období mezi dvěma světovými válkami a v padesátých letech 20. století. Poverchní analogie mezi deindustrializací a deruralizací živily iluze o tom, že ústup od industriální společnosti bude přinejmenším takovým úspěchem, jako byl svého času její nástup. Sociální stát měl, podle těchto iluzí, zůstat novou vlnou transformace ekonomiky v zásadě nedotčen. Sektor služeb měl vstřebat pracovní sílu odcházející z továren podobně bezproblémově, jako byly předtím masy rolníků, jež odcházely z venkova, integrovány do moderní průmyslové ekonomiky.

Přechod k terciáru však s sebou přinesl problémy, s nimiž se nepočítalo. Vstřebávání pracovní síly do ekonomiky služeb neproběhlo zdaleka tak hladce, jako přesun velkého počtu lidí ze zemědělství do průmyslu, jenž se odehrál jen o několik desetiletí dříve.¹³

Krátce po druhé světové válce existovaly naprosto ideální podmínky pro integraci velkého počtu bývalých rolníků do průmyslové výroby. Země poníčené válčením potřebovaly obnovu sídel, továren a dopravní infrastruktury.

¹² Významnou roli v této diskuzi sehrála kniha amerického sociologa Daniela Bella *The Coming of Post-Industrial Society* z roku 1973. Příbližně ve stejné době hovoří ve Francii o nástupu postindustriální společnosti Alain Touraine.
¹³ Podrobněji k této problematice viz Esping-Andersen (1999).

2.1 Nástup ekonomiky služeb

Konzumní poptávka potlačovaná za války vytvářela velké odbytiště pro toky zboží a služeb. To vše vedlo k tomu, že masy nížce a středně kvalifikovaných mužů mohly být bez větších potíží umístěny na velkou stabilní a dobře placená místa. To zpečetě posilovalo poptávku a tedy tlačilo na tvorbu nových pracovních příležitostí.

Žádná nostalgia po venkově tehdy nezavládla. Masy rolníků odcházely v padesátých a šedesátých letech 20. století ze zaostalého venkova nikoliv do prostředí vojensky organizovaných manuelfaktur, jako tomu bylo o sto let dříve, ale rovnou do centra rozvíjející se automobilové, televizní a supermarktové kultury.

Na rozdíl od proletarizovaných rolníků 19. století si o sto let později jejich venkovští potomci odhodem do měst přijimově i prestižně výrazně pomohli.

Z několika důvodů držela dlouho po druhé světové válce poptávka na trhu práce krok s nabídkou. Většové kohorty v padesátých a počátkem šedesátých let 20. století byly relativně slabé v důsledku nízké porodnosti v dobách hospodářské krize na přelomu let dvacátých a třicátých. A kromě toho se v té době ucházeli o práci fakticky jen polovina dospělé populace, neboť ženy si díky poměrně vysokým výdělkům svých manželů mohou dovolit zůstat v domácnosti.¹⁴

Zcela odlišná situace nastala, když došlo o dvacet let později, tedy počínaje sedmdesátými lety, k útlumu průmyslu a souběžné expanzi sektoru služeb. Právě v době, kdy v továrnách mizí práce pro muže, nastupují na trh práce v západních zemích v masovém měřítku ženy. Jedná se navíc o velice silné populační ročníky poválečného období. Trh práce v rodici se společnosti služeb tak musel čelit historicky nejvyšší vlně poptávky po zaměstnání. Představy o plné zaměstnanosti, které tvořily zcela reálné a splnitelné jádro programů politiky ve dvaceti poválečných letech, ve změnách podmínek rychle mizí.¹⁵

Nástup společnosti služeb tak vůbec nepůsobil ve stejném směru jako přechod od primárního sektoru k sekundárnímu. Naopak, byl doprovázen velice výraznými změnami jak na trhu práce, tak na úrovni rodiny a celé domácnosti. Společně se specifickým demografickým vývojem pak tyto proměny vedly k silným tlakům na sociální stát, na něž tato instituce, tak úspěšná po druhé světové válce, nebyla prakticky připravena.

¹⁴ Zatímco před druhou světovou válkou zůstávaly v domácnosti pouze ženy ze středních vrstev, v padesátých a šedesátých letech 20. století si mohly dovolit v západních zemích získávat doma zpravidla i ženy dělníci. Peněžní paradigma začaly do práce nastupovat neopak právě ženy ze středních vrstev, které si tak zejména od konce šedesátých let realizují své představy o emancipaci a zároveň začínají přispívat do rodinných rozpočtů stagnujících domácnostních příjmů.

¹⁵ Jak upozorňuje Esping-Andersen (1999), pokud by v době odchodu z venkova usilovaly o ekonomickou aktivitu také ženy, mohla vypadat nezaměstnanost v poválečném Švédsku, Velké Británii či Spojených státech podobně, jako vypadala ve Španělsku osmdesátých let 20. století.

Je pravda, že terciární sektor vytváří v poslední třetině 20. století velké množství pracovních míst, jež je schopno svým počtem kompenzovat úbytek pracovních příležitostí v oblasti průmyslu. Problémem ovšem je, že produktivita práce ve službách roste z řady důvodů výrazně pomaleji než v sektoru průmyslovém.

Povšimnul si toho ostatně již Daniel Bell, jeden z prvních proroků nástupu společnosti služeb. „Produktivita ve službách, kde se jedná o vztah mezi osobami spíše než o vztah mezi člověkem a strojem, bude nezbytně nižší, než je v průmyslu,“ konstatoval ve své knize tak vlivné práci (Bell 1973: 155).

Jako příklad uvádí Bell relativně nízkou produktivitu práce v oblasti obchodu, a to i přes vznik supermarketů, nabízejících dopředu balené zboží. Jiným příkladem jsou na klienta orientované služby počínaje kadeřníkem až po cestovní agentury, kde osobní vztah vyžaduje množství času. Obdobná je situace ve školství, sociálních službách a rovněž ve zdravotnictví, kde i přes nové přístroje a přesnější diagnózy zůstává čas lékařů limitujícím faktorem. Zatímco nová technika a technologické inovace snižují náklady na jednotku produkce, jsou-li zavedeny v oblasti průmyslu, nová technika a technologie zaváděné kupříkladu ve zdravotnictví naopak zvyšují náklady na jednotku péče.

Přechod většiny ekonomicky aktivních osob z průmyslu do oblasti služeb tak přes zdání určité analogie vytvořil zcela jinou situaci než dřívější přesun masy lidí ze zemědělství do průmyslu. Zatímco dříve přecházeli lidé z oblasti s nízkou produktivitou práce do oblasti s produktivitou práce vysokou a rychle rostoucí, přesun do terciárního znamenal přesně opačný proces. Přitom lidé přecházející do služeb požadují při nižší produktivitě přinejmenším stejné platy jako dělníci v průmyslu.

To přispívá k nárůstu nákladů v oblasti vzdělávání, zdravotnictví a v dalších oblastech, což služby dále prodrazňuje.¹⁶

Pokud by zmíněné oblasti měly být organizovány čistě tržně, mohlo by to při jejich vysoké ceně ohrozit dostupnost pro velkou část populace. Teoreticky lze jistě vytvořit v podnikatelském režimu množství pracovních míst typu soukromých řidičů, soukromé ochranky, soukromých lékařů a soukro-

¹⁶ Nižší produktivita práce ve službách oproti průmyslu může být vzhledem ke mzdám těsně v zásadě touhlo zapsoben: Mzdu poskytovatele služeb je možno přizpůsobit nízké produktivitě. V tom případě by ovšem v nále případě klesla těsně k nule a uvedená služba by z nabídky vymizela. Druhou možností je nechat službu zaplatit klientovi tak, aby to kopňovalo vývoj mezd v zemi. V tom případě by se řada služeb stala pro klienty příliš nákladnými a opět by vymizely. Proto se sahá ke třetímu řešení: Služby ve zdravotnictví, školství či kultuře jsou různými způsoby dotovány. Zatímco v Evropě státi dotuje jejich veřejné poskytování, ve Spojených státech je daňové zvýhodněno jejich poskytování soukromými agenturami. Obojí model ovšem předpokládá ochotu občanů platit daně (Esping-Andersen 1999).

mých učitelů. Jen malá část populace bude však schopna tyto služby zaplatit. Bez veřejného spolufinancování by tedy hrozilo, že část veřejnosti bude z užívání řady služeb vyloučena. Vydaje na veřejné financování služeb však zároveň zvyšují tlak na státní rozpočet a hrozí vyúsťit v narůstající zadlužení státu. Výsledkem je, že na velkorysé státní financování veřejných služeb není ani v těch nejbogatších zemích dostatek prostředků.

Přechod většiny ekonomicky aktivních do oblasti služeb měl na sociální stát budovaný v podmínkách industriální společnosti řadu dalších dopadů. Charakter práce ve službách vede často k individualizaci jak pracovních podmínek, tak také aspirací jednotlivých pracovníků. To odporuje standardizovaným a uniformním způsobům sociálního zabezpečení, jež byly vhodné pro zajištění průmyslových dělníků. Pracovní síla v diverzifikované oblasti služeb může být jen nesnadno organizována, což snižuje vyjednávací moc odborů a jejich tlak na zajištění sociálních práv. Především však vede rozvoj služeb k výrazné feminizaci trhu práce a je tedy spojen s obecným trendem diskriminace ženské práce.

Nástup společnosti služeb tak současně vyvolal celou řadu dilemat. Jde o to, že čím více sektor služeb expanduje a čím větší díl populace zaměstnává, tím větší je rozsah málo kvalifikovaných služeb, jejichž poskytovatelé pobírají jen nízké příjmy, přičemž možnosti jejich vzstupu v zaměstnání jsou nepatrné.¹⁷ Jiným problémem společnosti služeb je, že velká část služeb vykonávaných ženami má charakter marketizované formy konvenčních domácních prací. Tak je tomu v případě služeb zabývajících se úklidem, stravováním, opravou šatstva či péčí o dítě. Expanze služeb v tomto případě znamená, že rodina či její člen nabízí služby, jež dříve vykonával ve vlastní domácnosti, za úplatu druhým. Činnost, která byla dříve vykonávána zdarma, je zpoplatněna a cena této práce je nízká mimo jiné proto, že při jejím zvýšení by hrozilo, že uvedená služba bude z úsporných důvodů opět vykonávána domácnostmi ve vlastní režii.¹⁸

Příchod společnosti služeb umožnil uvést na trh práce do nedělnických profesí masové ženy a situace v oblasti zaměstnanosti se tím výrazně zdematizovala. Někdy předtím se o práci neucházelo tolik lidí a zajistit plnou zaměstnanost (populární heslo z doby, kdy o práci se ucházeli převážně jen muži) od nynějška znamená najít pracovní příležitosti pro naprostou většinu dospělé populace. To se stává také jednou z příčin masové nezaměstnanosti v zemích západní Evropy od sedmdesátých let 20. století.

¹⁷ Ve Spojených státech, kde jako v prvé zemi již koncem padesátých let 20. století přesáhl počet ekonomicky aktivních zaměstnaných ve službách 50%, v současně době pracuje v laicizovaných službách orientovaných na klienta již každý druhý zaměstnanec. V Německu v této sféře pracuje zatím jen čtvrtina zaměstnaných.

¹⁸ Jak uvádí Esping-Andersen, to, zda bude tento typ služeb domácnost nakupovat, anebo si je bude raději poskytovat sama, závisí na jejím disponibilním příjmu, na cenové úrovni služby a na časové tísní rodiny.

Jestliže v padesátých a počátkem šedesátých let v průměrném francouzském či německém městečku chyběla práce jen pro jedno či dvě procenta mužských zájemců, s nástupem pracovních příležitostí pro ženy v sektoru služeb se nezaměstnanost paradoxně zvýšila. Od poloviny šedesátých let se například začínají otevírat supermarketky, které slibují práci především ženám. V průběhu, na které se již nedostalo, se mnohdy poprvé ve svém životě přihlásily na úřadu práce. Pro sociální stát to znamenalo prudký nárůst výdajů v kategorii podpory nezaměstnaných.

Přechod většiny populace do terciárního sektoru je z hlediska ekonomického považován za vyšší stupeň vývoje. Z hlediska sociální politiky však představuje zvýšený nápor na veřejné výdaje, aniž by přitom naplňoval státní pokladnu tak spolehlivě, jako tomu bylo v době, kdy většina populace byla zaměstnána v průmyslu.

2.2 Flexibilizace práce

Veskeré fungování sociálního státu bylo založeno na předpokladu téměř plné zaměstnanosti. Tento předpoklad platil přibližně do počátku sedmdesátých let 20. století. Poté začala prakticky ve všech vyspělých zemích různým tempem narůstat nezaměstnanost a vztah mezi hospodářským růstem a mírou nezaměstnanosti se stává stále volnější. Díky technologickým a organizačním inovacím dokáží ekonomiky vyrábět stále více se stále menšími počty zaměstnaných lidí.

V této souvislosti dochází k rozvoji nového fenoménu – flexibilní práce. Flexibilizace práce znamená v zásadě dvoji: jednak jsou namísto plnohodnotných standardních pracovních smluv upřednostňovány dílčí a krátkodobé kontrakty na omezenou pracovní dobu, jednak sílí tendence přecházet od klasického zaměstnaneckého poměru k mnohem volnějším vztahům mezi firmou a formálně samostatnými dodavateli a subdodavateli jednotlivých úkonů, produktů a služeb.

Obojí má stejný důsledek – je jím přesun stále větší části tržní nejistoty z firm na zaměstnance či subdodavatele. Zaměstnavatelé se skrze flexibilizaci práce snaží přesunout na zaměstnance (či subdodavatele) rizika plymoucí z kolísání poptávky po svém zboží a službách.

Flexibilizace práce snižuje v zemi optický míru nezaměstnanosti, čím tak ovšem za cenu, že stoupá podíl nízké placené práce a narůstá riziko, že výdělek ekonomicky činného člověka se bude pohybovat na hranici bídý či jen těsně nad ní. Vzniká tak relativně nový jev označovaný jako „pracující chudoba“.

Flexibilizace práce nabyla dosud nejvyhraněnějších forem ve Spojených státech, šíří se však prudce také po Evropě. Zatímco počátkem sedmdesátých let 20. století připadalo v Německu na jeden neprohodnotný pracovní poměr pět pracovních míst plnohodnotných, v polovině devadesátých let byl tento poměr již jen jedna ku dvěma a během příštích patnácti let by se měly oba dva typy pracovních kontraktů ve své četnosti vyrovnat.¹⁹

Flexibilní práce znamená pro pracovníka buďto nižší kupní sílu (a též nižší možnost pojištění se proti sociálním rizikům), anebo nutnost být současně zapojen do dvou i více pracovních kontraktů. Může znamenat též obojí zároveň. Není náhodné, že se v této souvislosti začalo šířit nové slovo – flexploatace – jako označení pro zcela záměrné dávkování nejistoty, které umožňuje zbavovat zaměstnance sociálních vymožeností, paralyzovat odbory a tláčit na snižování mezd (Bourdieu 1998: 99).

Model flexibilní práce v zásadě napodobuje nekvalifikovanou práci sezónní, šíří se však v oblasti služeb do nejrůznějších odvětví pracovní aktivity a zasaahuje stále více také obory středně a více kvalifikované. Ještě v šedesátých letech byla flexibilní práce spojována téměř výhradně s vdanými ženami, kterým umožňovala sladit pracovní povinnosti s péčí o rodinu a přitom ještě o něco vylepšit příjem domácnosti. Stále více je však tento model pracovního kontraktu vnučován i mužům a těm, kdo o něj nemají zájem.

V rovině oficiálního zdůvodnění má flexibilizace práce přispět ke zvýšení konkurenceschopnosti země v soutěži ekonomik na globální úrovni. Jak ovšem poznamenává například Pierre Bourdieu, tento cíl by předpokládal, že evropští pracovníci budou v konečné fázi soutěžit s těmi, kdo nemají nárok na minimální mzdu, kdo nesmějí zakládat odbory, připouštějí práci dětí, pracují dvanact hodin denně a jejichž mzda činí něco mezi jednou čtvrtinou až jednou patnáctinou průměrné mzdy v Evropě (Bourdieu 1998: 39).

Z hlediska sociálního státu představuje flexibilizace práce dvojnásobné riziko. Lidé, kteří vykonávají neprohodnotné formy práce, mají nízký příjem a jsou zpravidla žadateli o nejvážnější druhy sociálních dávek a sociálních služeb. Zároveň jim však jejich nízké příjmy neumožňují dostatečně se pojištit ani nemohou platit vyšší daně. Představují tedy zátěž veřejných výdajů, aniž by přispívali k naplnění státní pokladny. Flexibilizace práce tak (spolu s otevřenou nezaměstnaností) podlamuje základy předpoklad fungování pojistných systémů, na nichž je založeno financování sociálního státu.

2.3 Flexibilizace rodiny

Debata o údajné krizi rodiny probíhá již po desetiletí a její výsledky nejsou jednoznačné.²⁰ Nesporným faktem je výrazný nárůst míry rozvodovosti v posledních desetiletích. Současně s tím však vzrostla i četnost druhých a třetích sňatků, takže počet lidí ve středním věku, kteří žijí trvale osaměle, zůstává ve srovnání s mladšími generacemi poměrně nízký. To umožňuje některým badatelům tvrdit, že rodina se vlastně v žádné krizi nenachází.

Za projev „krize rodiny“ však lze považovat spíše to, že manželský svazek ztrácí svoji nadindividuální závažnost a z rodiny se stává jen jakási průchozí instituce, jejíž složení se průběžně a stále rychlejším tempem obměňuje. Dochází tedy k určité flexibilizaci rodiny, kdy také tato instituce se stává jakýmsi kontraktem uzavřeným na omezenou dobu a pružně přizpůsobovaným měnícím se podmínkám. Rodina se stává jen jednou z řady projekcí individuálního životního stylu, polem experimentování ohledně nových forem, prvním soužitím. Toto experimentování má nejrůznější podoby počínaje neorganizovanými páry přes bezdělná manželství a páry stejného pohlaví až po neúplné rodiny především matek samozvitelek a jejich nezletilých dětí.

Rostoucí křehkost rodiny však není pouze důsledkem dobrovolného pokusnictví a autonomní volby vlastního životního stylu. Zčásti jde o strategii vynucenou jak rostoucími náklady na výchovu a péči o děti, tak také na stále nekompromisnější požadavky flexibilizovaného trhu práce. Ochůta zakládat rodinu, konstatuje německý sociolog Christoph Butterwegge, klesá v těch kruzích, kde stabilní rodinný život, včetně dosavadního rozdělení matečských a otcovských rolí, přichází do konfliktu s požadavky profesní mobility a biografické flexibility (Butterwegge 2001: 59).

Vzniká tak zvláštní vztah mezi flexibilizací práce a flexibilizací rodiny. Zatímco ta prvá slouží k přenosu tržní nejistoty z firem na zaměstnance a subdodavatele, ta druhá přenáší starost o bezpečí z rodiny jako pevné instituce na její jednotlivé členy, a to zpravidla na členy nejslabší. To pochopitelně zvyšuje poptávku po pomoci ze strany sociálního státu, neboť flexibilizace rodiny je mnohem riskantnější pro ženy než pro muže. Tato forma emancipace znamená pro ženy, že se musejí na vlastní pěst stále častěji pohybovat mezi třím sňatků a třím práce. Ani zisková činnost, ani sňatek neposkytují dřívejším (a o to méně budoucím) generacím žen dostatečnou existenční jistotu* (tamtéž: 62). Právě matky s dětmi, které si dosud nenašly nového partnera, patří k nejdůležitějším domácnostem vůbec. Jejich situace je o to horší, že

¹⁹ V Nizozemsku pracuje formou flexibilní práce již téměř 40% pracovní síly ve Velké Británii je to třetina mužů a polovina žen.

* Vyhnaně kritický pohled na úvahy o krizi rodiny nabízí například německý sociolog Thomas Meyer ve stati „Das Ende der Familie – Szenarien zwischen Mythos und Wirklichkeit“ (Volkmann, Schimank 2002).

na trhu práce často maně shánějí plnohodnotná pracovní místa a slouží jako prototyp dokonalé flexibilizovaných pracovníků jak co do podmínek své práce, tak co do výše mzdy.

Narušení stability rodiny má řadu příčin, na jednom z předních míst ovšem figuruje poněkud paradoxně právě dopad politiky sociálního státu. Jak upozorňuje například Ulrich Beck, velkovysá sociální politika snížila rizika, jež byla dříve spojena s opuštěním rodiny a vlastní domácnosti. Tím, že stát adresuje svoji pomoc z velké části jednotlivcům, usnadňuje jim rozhodování, zda rodinu jako místo opory opustit, či raději podřizet. Oproti tvrzení neoliberalních kritiků se tak ukazuje, že samotný sociální stát se v této souvislosti neprojevil jako instituce, která poručícky diriguje lidské osudy, ale právě naopak výrazně podpořil trend k individualizaci životního stylu.

Dosavadní strategie sociálního státu na poli rodiny spočívala v poskytování sociálních služeb jako kompenzaci za ztrátu dřívějších funkcí rodiny. Právě v době prohlubující se krize sociálního státu se však stává stále zřejmějším, že tato strategie není schopna aktivovat slabnoucí potenciál svépomoci rodin ani zvládnout důsledky demografické krize, projevující se úbytkem počtu dětí a stárnutím populace. Zůstává otevřenou otázkou, zda slábnutí sociálního státu povede ke vzrůstajícímu sociálnímu úpadku neúplných rodin a domácností s jedním žvitelem, či naopak vyvolá reakci v podobě posílení širších rodinných a příbuzenských sítí.

Podle pesimistických předpovědí směřuje však vývoj rodiny ve velku jednoznačně a nevratně od domácnosti s jedním žvitelem k domácnosti se dvěma příjmy a odtud k rodině s jedním rodičem.

2.4 Stárnutí populace

Proces stárnutí populace (a někde dokonce jejího vymírání) se projevuje s rostoucí intenzitou v řadě evropských zemí. Počet osob starších šedesáti let se neustále zvyšuje a spolu s tím se zhoršuje početní poměr mezi lidmi ekonomicky aktivními a těmi, kdo jsou v postaktivním věku.

Tento proces je objektivní, být byvá nadmíru dramaticizován především ze strany reprezentantů pojistovacích koncernů a velkých bank, kterým jde o snížení podílu státu na zajištění důchodu, aby se o to větší prostor otevřel pro ně. Kromě toho je zajištění na starší prvkem vedlejších mzdových nákladů, kde tvoří významnou část sociálního pojištění. Je snaha tento prvek sociálního pojištění snížit, což by otevřelo prostor pro soukromé pojišťovny a banky a zároveň by odlehčilo zaměstnavatelům (Butterwegge 2001: 200).

Prohlubující se krize průběžného důchodového systému, která je důsledkem nárůstu starších osob v poměru k osobám ekonomicky aktivním, vyvolává zvýšený tlak na posílení důchodového systému fondového. Tento vývoj ovšem bude znamenat do budoucna hned dvoji finanční zatížení těch, jimž je dnes dvacet či třicet let. Nutnost spořit si na vylepšení svého vlastního důchodu (ať již v soukromých, či podnikových fondech) tak pravděpodobně sníží kupní sílu nemalé části dnešních mladých lidí. Podle některých badatelů zakládá takový vývoj do budoucna velké riziko vyostření mezigeneračních konfliktů.

Zároveň se v mnoha zemích předpokládá další pokles počtu narozemných dětí. Tento pokles je přinejmenším zčásti důsledkem kalkulu na úrovni domácností, jenž se projevuje v řadě vyspělých zemí. Například v Německu zůstává třetina žen i mužů narozemných po roce 1960 trvale bezdětných, neboť poženi si dříve výrazně snižují životní úroveň partnerů ze středních a nižších příjmových skupin.

Ekonomické výhody bezdětnosti jsou natolik lákavé, že poměr mezi ekonomicky aktivními a důchodci se bude do budoucna s vysokou pravděpodobností neustále zhoršovat. To bude dále degradovat finanční situaci důchodců a zřejmě zvyšovat tlak na to, aby mladé páry volily bezdětnost jako podmiňku vzestupu své životní úrovně a přilepšení si na stáří.

Existují ovšem i relativně optimistická hodnocení možných dopadů stárnutí populace. Tento demografický proces by mohl pomoci řešit otázku masové nezaměstnanosti. Jestliže se má například ve Francii počítat léty 2006–2007 každoročně snižovat počet ekonomicky aktivních o 300 000 osob, pak by se – zůstanou-li ostatní parametry zachovány – mohla někdy kolem roku 2010 opět dostavit plná zaměstnanost (Castel 2003: 86).

Řešení povážlivého demografického vývoje s důsledky v důchodové oblasti byvá obvykle spatřováno v silných vlnách migrace, které mají do země přivést mladší a vitálnější populaci.²¹ Málo se přitom hovoří o nezbytných předpokladech, bez jejichž splnění se takové řešení stává iluzí. Má-li migrace vůbec pomoci naznačené problémy řešit, musí být příchodní obyvatelstvo integrováno na bázi vzdělanosti a společností, aby bylo schopno vykonávat vysoce kvalifikovanou práci. Bez příslušné kvalifikace se vlny migrantů změní jen v nový sociální problém, který nebude řešitelný silami a prostředky slábnoucího sociálního státu.

²¹ Podle nejpesimistických prognóz by se v Německu v tomto století snížil bez silných vln migrace počet obyvatel z desítek zhruba osmdesáti milionů na pouhých třicet až čtyřicet milionů (Hillemann 2001: 58). Řešit by tento pokles měly vyrovnat vlny přistěhovalectví, muselo by se jednat o masivní migraci.

²² Kromě by muselo do Německa přicházet téměř půl milionů přistěhovačů, což by zvýšilo jejich podíl v populaci kolem roku 2050 na plyných 25% (Deufel, Wolf 2003: 242).

Nevíc je krajně obtížné uvažovat o úspěšné integraci silných vln přístěhovalci v situaci, kdy samotná sociální integrace domácího obyvatelstva prochází velkou zkouškou s krajně nejistými výsledky.

Zapomíná se rovněž na to, že druhou stranou migračních procesů je trvalá hrozba odchodu mladých, kvalifikovaných, dynamických a perspektivních skupin domácího obyvatelstva do ciziny. Zdaleka nejhorší (nikoliv však zcela nereálnou) kombinací by pak představoval odchod schopných domácích odborníků do ciziny a příchod masy níže kvalifikovaných lidí odjinud. Již tak oslabený sociální stát by takovou kombinací jen stěží přežil, což by otevřelo dveře společenskému chaosu s nepřehlednými důsledky.

2.5 Stihneme si život odpracovat?

Když sociální stát prožíval v padesátých a šedesátých letech 20. století svůj zlatý věk, společnost vypadala podstatně jinak než dnes. Bylo po válce a pro všechny lidi se našlo v rozbité Evropě dost práce. Dokonce i málo kvalifikovaní muži dokázali vydělat tolik, že jejich ženy mohly zůstat v domácnosti. Společnost byla mladá, podíl lidí v důchodu byl relativně nízký. Rodiny držely pohromadě o něco více než dnes a matky s dětmi se mohly spoléhat na slušné příjmy svých manželů. Většina lidí vstupovala tehdy do pracovního poměru ve věku osmácti let, ba často i dříve, a při velmi nízké míře nezaměstnanosti mohli počítat s tím, že do svých šedesáti let si vydělají na docela slušný důchod. Více jak čtyřicet let odpracovaných na veškeru dobře placených místech dávalo mužům naději na solidní zabezpečení v penzi, kterou tehdy pobírali po výrazně kratší dobu než dnes. Zbylo dost i na vdovské důchody pro ženy, jež se dožívaly o pět až sedm let déle než jejich partneři.

Dnes je situace zcela jiná a mnoha lidem hrozí, že si svůj život prostě nestihnou odpracovat. Stále větší část mladých nastupuje do práce až někdy kolem pětadvacátého roku svého věku. Pro ty, kteří studují, se doba studia neustále prodlužuje. Ti, kteří se studiem nezdržují, jsou na tom ještě hůře. Trvá jim mnoho let, než se uchytí na trhu práce a než začnou obsitně vydělávat. Průkle změny na trhu práce přitom znejistují všechny a číní profesní kariéru stále méně předvídatelnou. Nežli člověk odejde někdy před šedesátkou jako neperspektivní do předčasného důchodu, bude jeho pracovní aktivita přerušována kratšími i delšími obdobími nezaměstnanosti. Při neustálém klíčkování mezi flexibilními pracovními příležitostmi nebude mít mnoho lidí šanci odpracovat si veškeru více než nějakých třicet pětáctilet. Plnohodnotných pracovních poměrů spojených s možností solidního sociálního zabezpečení si hlavně ti střechně a méně kvalifikovaní zaměstnanci do budoucna příliš neužijí.

A z toho všeho by si měli načerpat na starobní důchod, který mají šanci pobírat zhruba o osm až deset let déle, než bylo obvyklé ještě v generaci jejich otců a dědů.

Z hlediska čistě lidského je prodloužení života díky pokrokovým vědám a medicíně nepochybně velké dobrodiní. Z hlediska čistě ekonomického je to však jen obtížně řešitelný problém. Jak si vydělát na pozehaně delší život, když trh práce je vůči zájemcům (a zvláště těm starším) stále více a více vybíravý?

Všechny státy Evropy vidí z této situace jen jediné východisko. Je třeba, aby lidé odcházeři do penze co nejpozději. Přinejmenším v pětadesátiletých, raději ovšem v šedesátiletých sedmi a čásem možná až v sedmdesátiletých, později. Je to řešení hodně problematické. Lidem se předepisuje pracovat do stále pokročilejšího věku, i když firmy je odepisují jako přestárlé, málo výkonné a neperspektivní ve věku stále časnejším. Mít dnes padesát let a více není na trhu práce rozhodně žádná výhra a z představy, že člověk bude muset ještě dalších patnáct či dvacet let hrát při přijímáních pohovorech na personálním oddělení roli svěžího, nápaditého, flexibilního jinocha, zešedivší mnozí ještě před padesátkou.

Starší lidé mají pracovat stále déle, aby se jim doba, po kterou budou pobírat důchod, zkracovala. Mladí lidé přitom stále obtížněji shánějí práci a už dávno tvoří nepočetnější skupinu nezaměstnaných. Je v tom nějaká logika? Utrčíte ano. Na penzi šedesátníka vynaloží systém veřejných financí mnohem více peněz než na podporu i nezaměstnanosti těch, kterým je teprve kolikm dvanácti. Hlavně proto budou lidé muset pracovat stále déle, i když se budou řády nezaměstnaných mladých lidí stále více rozrůstat.

Je ze situace nějaké východisko? Nepochybně ano, určité východisko existuje. Ale bohužel pouze pro některé a na úkor všech ostatních. Roste počet lidí, kteří se dovětlí, že život si stihnou odpracovat a na slušnou penzi si nasčítí jedné za podmínky, že nebudou mít děti. Ti, kteří si děti pořídili, se zachovali vysloveně neekonomicky. Již při prvním dítěti si snižují svoji životní úroveň a od druhého dítěte jim pak klesá přímo drasticky. Maté i dospívající děti jsou přelázkou při realizaci na trhu práce. Vědí to nejlépe ženy, které jsou za výřovou děti penalizovány tím, že pobírají v průměru o třetinu nižší mzdu než muži pracující ve stejné profesi.

Když někdo rozkládá svůj volný čas mezi rodinu a firmu, je méně flexibilní než ten, kdo byl profesně natolik zodpovědný, že si děti raději vůbec nepořídil. A ten, kdo by snad dítě adoptoval, když je sám mít nemůže, projevuje tím vůči trhu práce a vůči své profesní kariéře nezodpovědnost přímo tres tubodnou.

Ekonomicky uvažující rodina si dítě prostě nepořídí. Z vývoje porodnosti je patrné, že ekonomicky racionálních rodin neustále přibývá. Právě dezdrženě ro-

dniny mají ze všech typů domácností zdaleka nejvyšší životní úroveň. Je tomu dokonce tak, že z hlediska životní úrovně bývá (a to nejen u nás) racionálnější zřeknout se dětí než vystudovat vysokou školu. Vysokoškoláci s dětmi si žijí v průměru hůře než bezdětné páry s nižším vzděláním.

To však zdaleka není všechno. Ti, kdo byli tak neprozřetelní, že si děti pořídili, zabezpečují na stáří nejen sebe, ale také ty, kdo zůstali z vlastní volby bezdětní. V průběžném penzijním systému, kde pracující generace zajišťuje důchody těm starším, se nikdo nepá, zda jste si na svůj vlastní důchod zadělali výchovou ať již svého, či adoptovaného dítěte. Nikdo vás za to nepochválí. Naopak, při zeshňování sociálního státu ponese stále více náklady na péči o děti právě rodina. Rodiny s dětmi tak přejímají zodpovědnost za zajištění důchodu i pro ty, kdo se potomků zřekli.

Průběžný penzijní systém je pak při stárnutí populace stále méně schopný zajistit slušnou penzi pro všechny. Proto bude ve stále vyšší míře kombinován s kapitálovým penzijním systémem. V něm bude mít každý příležitost odkládat si na stáří do penzijních fondů, které budou jeho vklady zhodnocovat. Ti, kdo byli tak ekonomicky nezodpovědní, že si děti pořídili, budou ovšem potřešťováni dvakrát. V průběžném penzijním systému se budou muset o plody práce svých dětí dělit jako dosud s ostatními. V kapitálovém penzijním systému si navíc nebudou moci odkládat tolik jako bezdětné domácnosti s vyšší životní úrovní.

Bezdětní se naopak stávají dvojnásobnými vítězi. Nejenže si nechávají plácet peníze v průběžném systému dětními druhy, ale ještě si na stáří nejlepší v kapitálovém systému pomoci peněz, které si ti s dětmi odložit nemohou, protože je vydávají na své ratolesti.

Vzniká tak dokonale bludný kruh. Život si stihnou odpracovat a na penzi si naštětí především ti, kdo si ve stále náročnějším tržním prostředí pohldají, aby se příliš nezrozptylovali péčí o rodinu. Být dynamický, pružný, adaptabilní a přitom ještě tláčit kočárek, to dost dobře nejde k sobě. Strategie úspěšných však do budoucna jen znásobí problémy. V kočárkách vozíme ty, kteří by dnešním pětadvacetiletým měli někdy kolem roku 2050 zajistit klidné stáří. Budou jich však na to příliš málo.

Závěr je jednoznačný: Ten, kdo si má stihnout svůj život odpracovat, nesmí se nechat dětní zdržovat. Pokud však tuto strategii, jež přináší jednolitivci materiální prospěch, zvolí větší počet ekonomicky uvažujících lidí, důchodový systém se zhroutí ještě za našeho života.

Kapitola 3 V objetí globalizace

Řada problémů, jimž čelí sociální stát, pochází přímo zevnitř společnosti. Proces stárnutí populace, rostoucí křehkost rodiny, přesun zaměstnání do sektoru služeb s nižší produktivitou práce – každý z těchto problémů představuje samostatnou výzvu pro sociální stát. Je pravděpodobné, že s každým z těchto problémů jednotlivě by sociální stát byl schopen vyrovnat se bez větších obtíží. Ony však působí zhruba od poloviny sedmdesátých let 20. století souběžně a tím jejich tlak ohrovsy narůstá. Navíc k tomuto vývoji dochází při nástupu mohutné vlny ekonomické globalizace, která výrazně zmenšuje vládní prostor, jenž jim ještě zbývá k manévrování. Týká se to ve stejné míře vládní pravicových, levicových i středových.

3.1 Spory o definici

Není snadné přesně určit váhu globalizace při prohlubování potíží sociálního státu. Je to úkol o to nesnadnější, že prudké spory jsou vedeny o sám charakter tohoto celosvětového procesu. Existuje celá řada definic globalizace, které se navzájem silně různí, některé si dokonce přímo odporují. S jistou mírou zjednodušení je lze seřadit do tří velkých skupin.

Definice, které lze pojmenovat jako *naivně optimistické*, jsou zastoupeny zejména v táboře neolibertářských ekonomů a liberálních politiků. Podle nich globalizace znamená především rozvoj volného obchodu, jenž postupně odstraňuje bariéry obchodování a tím zvyšuje prosperitu všech zemí světa. Globalizace tak vede ke společnosti výrazně bohatší, než je ta dnešní, přitom zachovává kulturní různorodost všech zúčastněných.

Podle této definice globalizace vlastně nepředstavuje žádný problém. Právě naopak, v podobě volného toku investic, zboží a osob je ideálním nástrojem k řešení všech existujících problémů planety, a to včetně sociálních a ekologických. Odpůrci globalizace, kteří proti tomuto proudu protestují, jsou podle stoupanců tohoto tábora zároveň směšní i nebezpeční. Nebezpeční jsou v tom ohledu, že by chtěli bránit procesu, jenž má v konečném výsledku vyloženě blahodárné dopady. Směšní jsou proto, že tomuto ozdravnému procesu, který působí s nutností přírodní síly, stejně nijak zabránit nelze. Dobro, které se v podobě globalizace na planetu snaží, jí zaplaví i přes protesty nic nechápajících odpůrců.